

BADIIY MATNNING LINGVOPOETIKASI

Keldiyorova G.S.,
O`zMU dotsenti

Annotatsiya: Maqolada lingvopoetik tadqiqotlar tarixi va filologik fan sifatida lingvopoetikaning asosiy nazariy qoidalari adabiy matnlarning estetik ta`sirini ularda qo`llaniladigan stilistik jihatdan belgilangan lingvistik birliklarning roli va funksiyasi bilan bog`liq holda o`rganishga qaratilgan.

Kalit so`zlar: lingvopoetika, og`zaki va badiiy ijod, badiiy asar tahlili, lingvopoetik taqqoslash.

Аннотация: Целью статьи является изучение истории лингвопоэтических исследований и основных теоретических положений лингвопоэтики как филологической науки, эстетического воздействия художественных текстов в связи с ролью и функцией используемых в них стилистически определенных языковых единиц.

Ключевые слова: лингвопоэтика, словесно-художественное творчество, анализ художественного произведения, лингвопоэтическое сравнение.

Annotation: The article focuses on the history of linguopoetic research and the basic theoretical principles of linguopoetics as a philological science to study the aesthetic impact of literary texts in relation to the role and function of stylistically defined linguistic units used in them.

Keywords: linguopoetics, oral and artistic creation, analysis of works of art, linguopoetic comparison.

Lingvopoetika mohiyatan fanlararo tadqiqot sohasi bo`lib, u og`zaki va badiiy ijod asarlarini tahlil qiladi va o`ziga xos konsepsiyadan foydalanadi. Filologiyada adabiy asarning lingvistik va mazmun jihatlarini ko`rib chiqishda matnning stilistik xususiyatlariga e`tibor qaratish bilan asarni estetik jihatdan o`rganish an`analari mavjud.

XX asrning 70-yillarida filologiya fanining mustaqil yo`nalishi sifatida vujudga kelgan lingvistik poetika o`zining hozirgi kungacha bo`lgan taraqqiyotida bir qancha o`zgarishlarni boshdan kechirdi, bu esa badiiy matnning lingvistik xususiyatlarini o`rganishning ko`plab usullarini nazarda tutadi. Uning shakllanishi ilmiy paradigmaning o`zgarishi yo`nalishida sodir bo`ldi, bu esa uning maqsad va vazifalarini aniqlashtirishni taqozo etdi.

Lingvopoetika dastlab stilistikaning badiiy uslub negizida shakllangan bo`lib, avvalo, badiiy ifoda vositalarini tavsiflaydi.

Keyinchalik, shu asosda lingvistik stilistika shakllandi, uning doirasi fonetikadan sintaksisgacha bo`lgan turli lisoniy sath birliklarini qamrab oldi..

Lingvistik stilistika ularni adabiy matnning lingvistik ekspressivlik darajasini aniqlashga mos keladigan vositalar to'plami sifatida o'rganadi. Masalan, badiiy matni ifodalashning fonetik va derivativ vositalari, lug'at va frazeologiyaning tarixi (eskirgan va yangi til birliklari, jumladan, muallifning okkazonalizmlari) kabi hodisalar, gap qismlarining transpozitsiyasi, turli tipdagi sintaktik birliklarning estetik imkoniyatlari. Shunday qilib, lingvistik stilistika faqat troplar va ifoda yaratishning an'anaviy vositalari: sinonimlar, antonimlar, omonimlar bilan cheklanmaydi. U badiiy kontekstda ifodani etkaza oladigan turli lingvistik vositalarning estetik imkoniyatlarini o'rganadi.

Lingvopoetika, avvalo, matnlarning lingvistik xususiyatlariga e'tibor beradi, lekin faqat ular bilan chegaralanmaydi.

Lingvopoetika va stilistika o'rtasidagi farq shundaki, stilistik tadqiqotlar nafaqat badiiy asarlarda, balki har qanday matnda qo'llanilishi mumkin bo'lgan stilistik vositalar va ularni keyinchalik aniqlashga qaratilgan. Stilistik tadqiqotlar til birliklarining o'ziga xos ma'nolari bor yoki yo'qligi bilan yoki neytral birlik konnotativ ma'noning nutqda qo'llanishini o'rganish bilan cheklanadi. Lingvopoetika, albatta, stilistik tahlil ma'lumotlarini hisobga oladi, ammo lingvopoetik tadqiqotlar doirasida ushbu ma'lumotlarning keyingi talqini matnning mazmuni xususiyatlari bilan bog'liq holda amalga oshiriladi, bu esa, qoida tariqasida, stilistik tahlilni bera olmaydi.

Rus tilshunosligida V.V.Vinogradov lingvistik stilistikani alohida fan sifatida ajratib, tadqiqotlarida til uslubi, nutq uslubi va uslubni farqlaydi. Lingvopoetikaning mohiyati va vazifalariga qarashning o'zgarishi tilshunoslikdagi hukmron tarkibiy-tizimli paradigmaning antropotsentrik yondashuv bilan almashtirilishi tufayli mumkin bo'ldi. Lingvopoetikaning maqsad va vazifalari konkretlashtirildi, bu esa uning lingvistik stilistikadan farqlarini shakllantirish imkonini berdi. Ya'ni, lingvopoetika til darajasining obrazli vositalarini matn yasovchi jihatida, ularning ma'no va obraz hosil qilishga ta'sirini hisobga olgan holda tadqiq qiladi, ikkinchisi esa, yo'llarni, figura va uslublarni ularning mazmunini hisobga olgan holda tavsiflaydi.

Hozirgi vaqtda funksional stilistika til faoliyatining barcha jabhalarini qamrab oluvchi lingvistik stilistikaning mustaqil sohasi sifatida shakllandi. Rus va chet tillarini o'rganayotganlar uchun nutq mazmuni, muloqot muhiti va bayon maqsadiga qarab lingvistik vositalardan foydalanish usullari va shakllarini o'rganadigan va tavsiya etadigan amaliy stilistikani egallash alohida ahamiyatga ega.

Lingvopoetik tahlilning mahsuldorligi va ahamiyati nafaqat matnda ishlatilgan stilistik birliklar soniga, balki ulardan foydalanish sifatiga ham bevosita bog'liqdir. Agar lingvistik birliklardan foydalanish usullari yetarlicha aniq bo'lsa, lingvopoetik tahlil ushbu usullarning mavjudligini aytadi. Badiiy matnni lingvopoetik tadqiq qilish, agar matnning o'zi ham mazmunan, ham lingvistik jihatdan ancha murakkab bo'lsa, chinakam qiziqish uyg'otadi.

Dastlab, lingvopoetik tahlilning asosi olimlarning ma'lum bir she'riy matnning bevosita taassurotini tushuntirishga intilishi bo'lganligi sababli lingvopoetik tadqiqot usullari individual she'riy va yorqin stilistik belgilar asosida ishlab chiqila boshlandi.

Rus tilshunosi A.A. Lipgart lingvopoetikaga quyidagicha ta'rif beradi: "lingvopoetika - bu filologiyaning bir bo'limi bo'lib, unda badiiy matnda qo'llaniladigan stilistik jihatdan belgilangan til birliklarining vazifalari va ma'lum bir g'oyaviy-badiiy mazmuni yetkazish va qiyosiy ahamiyati masalasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi». [1,18-19]

Badiiy matnda yozuvchining g'oyasi, fikr va maqsadini amalga oshirishda, uning hayotiyliigi, obrazli-ekspressivligi birligidan kelib chiqadigan badiiyatini ta'minlashda til (til birliklari tizimi) asosiy rol o'ynaydi. Ayniqsa, bunda leksik vositalarning ahamiyati birmuncha dolzarbdir. Zero, «Badiiy matnning lisoniy xususiyatlaridan eng muhimi ham shundaki, unda emotsional bo'yoqdor so'zlarga, jargon va argolarga, ko'chma ma'noli so'zlarga, ma'nodosh, shakldosh, o'xshash talaffuzli va zid ma'noli so'zlarga, shuningdek, ibora, maqol-matal va aforizm kabi birliklarga keng o'rin beriladi». [2,35]

Tabiiyki, badiiy adabiyot asarlarda estetik san'at bo'lgani uchun u inson-o'quvchi yoki tomoshabin ongiga ta'sir o'tkazish, zavq uyg'otish, tuyg'ulariga ta'sir etish, tarbiya berish vazifasini o'taydi. Personaj nutqini individuallashtirish hamda uning ifoda ta'sirchanligini oshirishda xalq maqollari, aforizmlar, iboralarning ahamiyati katta. Chunki ularning semantik tabiati, estetik xususiyati, purma'noliligi, hikmatga to'laligi, xalq irodasi va tafakkurini aks ettirishi personaj nutqiga ko'rkamlik va ifodalilik, obrazlilik baxsh etadi.

Zidlik falsafa, mantiq va boshqa ijtimoiy fanlar sohalarida xususiy tarzda o'z tushunchalari va ular orasidagi zidlanish ko'rinishlariga ega. Umumiy tilshunoslikda bunday zidlik ko'rinishlari antonimlarning qo'llanishida o'ziga xos ifodasini topadi.

Bugungi kun tilshunosligida nazariy pragmatika, pragmalingvistika, matn pragmatikasi, tarjima pragmatikasi, poetik nutq pragmatikasi va uni ifoda etuvchi til birliklarining strukturaviy xususiyatlari tadqiq etish yuzasidan bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilmogda. Pragmatikada maqsadga muvofiqlik, natijaga yo'naltirilganlik, harakatning afzalligi yetakchilik qilsa, she'riyatda yuksak ijodkorlik, hissiyot, keng dunyoqarash, badiiy ifoda ustunlik qiladi. Pragmatikaning asosiy yo'nalishi bo'lgan turli harakatlar, ya'ni savollar, xabarlar, va'dalar, minnatdorchilik, maslahat, so'rovlar va boshqa muloqot jarayonlari poetik nutqda muallifning badiiy ifodasi ostida namoyon bo'ladi. She'riy matnning pragmatik potentsiali tilning pragmatik ta'sir kuchi sifatida muallifning lisoniy vositalardan o'rinli va muayyan maqsadga yo'naltirilgan holda qo'llashini taqozo etadi. Bu she'riy matnning pragmatik mazmunini tashkil qiladi. Y.S.Stepanov ta'kidlaganidek, "Pragmatika an'anaviy stilistika va qadimiy ritorika fanlarining tadqiqot ob'ekti bo'lib kelgan lisoniy muammolar: mavjud lisoniy belgilar majmuasidan o'z fikrini yanada ta'sirliroq, obrazliroq, kommunikativ vaziyatga mos keladigan, aniqroq, chiroyliroq lisoniy vositalardan tanlab ifodalashni o'rganuvchi kommunikativ munosabatlarni ijtimoiy kontekstda tadqiq qiluvchi fandir". She'riy matnda, birinchi o'rinda, muallifning so'z qo'llash mahorati turadi. Bu esa poetik nutq pragmatikasi bilan tilshunoslikning leksikologiya sohasining o'zaro munosabatini ifoda etadi.

Badiiy asarning bosh unsuri so'z, umuman, til ekan, ana shu asarning chinakam san'at darajasiga ko'tarila olishida uning tili, muallifning til vositalarini qay darajada qo'llay olishi asosiy omildir. Stilistik belgilangan birliklarning matnning umumiy mavzusi bilan semantik bog'liqligiga qarab, bu birliklar oddiy kuchaytirgich vazifasini bajarishi mumkin. Masalan: antitezani olib ko'raylik.

"Badiiy adabiyot tilidagi antiteza usuli (mumtoz adabiyotda bu usul tazod deb yuritilgan) bir-biriga nisbatan qarama-qarshi ma'nolarni beradigan so'zlarni, iboralarni bayonda yonma-yon qo'llash orqali obrazlilikni keltirib chiqarishga asoslangandir".[4,219] She'riyatda antiteza badiiy nutqning ifodaliligi, ta'sirchalligini ta'minlashda qo'l keluvchi ifoda imkoniyatidir.

Dunyo qarama-qarshiliklar kurashidan, inson umri ham kurashlardan iborat ekanligi A'zam O'ktamning "Nega" she'rida ifodasini topgan.

*Kun uzun, kun issiq – malollar kelur,
Tunlari qop-qora savollar kelur,*

*Tong chog`i musaffo xayollar kelur,
Aqlim mening tiniq tortmadi hanuz.
yetdi oq-qorani ajratish oni,
Bu umr, bu o`lim kimning ehsoni?
Har lahza shu qarzni uzish imkoni,
Bildim, chin sarvatni yig`madim hanuz.*

Sutkaning yorug` va qorong`i qismini ifodalovchi *tun* va *tong chog`i* qarshilantirilishi bilan birga, o`ziga xos qo`llanishi bilan o`quvchi yodida qoladi. Keltirilgan misolda *tun–tong chog`i* birliklari orqali antiteza hosil qilingan: *tun* «sutkaning kun botishidan kun chiqqungacha, oqshomdan tong otgungacha bo`lgan qismi», *tong* «kun chiqish payti, subhidam, sahar, azon» payti ekanligini nazarda tutsak, bu yerda shoir ushbu ikki so`z ishtirokida antitezani, shuningdek, qarshilantirish orqali ketma-ketlikka ko`proq e`tibor bergan, ya`ni «bedor o`tgan tundan so`ng otayotgan tong» antiteza hosil qiladi. *Oq-qora* so`zlari orqali zidlik munosabati ifodalansa ham, asosiy e`tibor umumlashma, ya`ni yaxshi-yomon ma`nosini anglatish uchun qaratilgan. Antonimik juftlikni yonma-yon qo`llash orqali «umumiylik» semasiga ega bo`lgan so`z bilan shoir fikri ifoda qilinadi. “Tobora” she`ridagi

*Har kun bir his uchar vujudan, dildan,
har tun bir tuyg`uning o`char qorasi.
Tobora yurakning tiriklik birlan
ochiq bo`layotir orasi*

misralari *kun* va *tunning* ramziy ma`no (ya`ni «yorug`lik» va «qorong`ulik» ma`nosi)da qo`llanishi ham mumkinligini e`tiborga olsak, u holda to`liq qarshilantirish hosil bo`ladi. “Tuvakdagi gul” she`ridagi *kunduz* va *tun* qarama-qarshi tushunchalarni ifodalovchi so`zlarni birgalikda qo`llash natijasida kuchli badiiy tasvir yuzaga keltirilgan.

Kunduz eslamadim va lekin **tunlar** o`jiz shivirlashing mahv etdi butkul:
“Nahot menga Vatan bir parcha tuproq,
nechun shoxlarimga qo`nmaydi bulbul?”
“Nazorat” she`ridagi
*Qay ishim chindandir, qay so`zim yolg`on,
Men qayda, mening chin yo`lim qaydadir?*

*E'tiqod yo`linda to`kkim kelur qon,
Janggoh qay yerdadir, o`lim qaydadir?*

misralarida hayotning butun silsilasi, dramatik, poetik ko`rinishi, oq-qora va turfa ranglardagi ifodasini idrok qilganligi muhim o`rin tutadi. Yoki

*Haq yo`lida endi tinmayur,
Yolg`onlarga uchmas, ko`nmayur,
Egiladi, balki sinmayur,
O`zbeklarni karu ko`r demang.*

O`zbek tilining izohli lug`atida “yolg`on” so`zi – “haqiqatga zid, uydirma, chin emas, soxta, qalbaki” kabi tushunchalar orqali izohlangan.

A`zam O`ktam she`rlarida yer-osmon kontekstual antonimlarini juda ko`p qo`llagan.

“Ishonch“ she`ridagi osmon-yer zidligi quyidagicha ifoda etilgan:

*Osmon behad yaqin, yer esa yumshoq,
Yoshlik qaytib ketmas, u mangu qolar.
Bo`zchiman - bog`layman har kun bir belbog`,
Safarim qarimas, yasharib turar.*

“Qanoat” she`ridagi makon va vaqt bildiruvchi so`zlar o`rtasidagi antitezani shoir o`zbek tilining sinonimik imkoniyatlari kengligidan foydalangan holda yer-osmon kontekstual antonimik juftligining yer-ko`k sinonimlarini keltirib, ularni ham zidlab qo`llagan.

*Asl aybim —
Tekis yo`lda qoqinmoqdir.
Asl baxtim —
O`zing ko`rmay sog`inmoqdir.
yeru ko`kdan mudom izlab
Xato qildim.
Seni topmoq yo`li —
Doim topinmoqdir .*

Shuningdek, izlamoq-topmoq leksemalari zidligi she`rga o`zgacha ruh bag`ishlagan.

“Angladim” nomli she`rda shoir do`st-dushman antonimik juftligidan ajoyib poetik obraz yaratgan:

Garchi dunyo keng va yorug`,

Iqror o`lmog`im kerak –
O`zimdanda o`zga dushman yo`q,
Do`st yo`q o`zimdanda bo`lak.

“Tilim” she`rida hosil qilingan antiteza uchun *bol* hamda *achchiq* so`zlarining ko`chma ma`nolari asos qilib olingan.

Tilimdan bol tommas, achchiq ham emas,
yaraydi qalbdagin izhor etishga.
Uzunmas unchalik, qisiq ham emas,
Yetadi bo`ynimdan tortib ketishga.

Qisiq so`zi orqali so`z o`yini hosil qilinganligini ham ta`kidlamoq joizdir. Bu so`z ham o`ziga xos qarshilantirilgan.

Badiiy nutq, ayniqsa, she`riyatning ifodaliligi, ta`sirchanligini oshirishda antiteza juda keng ko`lamli ifoda imkoniyati hisoblanadi. Chunki antiteza orqali qahramon ruhiyatidagi kontrastlik, muallif his-tuyg`ulari bo`rttirib tasvirlanadi. Antitezani vujudga keltiruvchi asos antonim so`zlardan, korrelyativ so`zlardan, inkor so`zshaklidan, oksyumoron ko`rinishidagi va boshqa til birliklaridan, bir sinonimik qatordagi so`zlarni kontekstual holda ikkinchi bir sinonimik qatordagi so`zlarga ma`no jihatdan zidlashdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Липгард Ф.Ф. Основы лингвопоэтики. Либроком. 2016
2. Yo`ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. - Toshkent: Fan, 2007.
3. Karimov S. O`zbek tilining badiiy uslubi: Filol. fanlari d-ri....dis. – Samarqand, 1993.
4. A`zam O`ktam. Qirqinchi bahor. Toshkent.2000

